

STM 2005

Forskningsprogrammet ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970: integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge”.

En utvärdering

Av Greger Andersson

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Forskningsprogrammet ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970: integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge”.

En utvärdering

Av Greger Andersson

Följande artikel är en förkortad version av den utvärdering som jag utförde på uppdrag av styrgruppen för GOArt (Göteborg Organ Art Center) vid Göteborgs universitet. Uppgiften bestod i att från ett musikvetenskapligt perspektiv utvärdera forskningsprogrammet ”Förändringsprocesser i nordeuropeisk orgelkonst 1600–1970 – integrerade studier i spelpraxis och instrumentbygge” som under perioden 1995–2000 genomfördes vid GOArt. Därtill hade Bernd Henningsen ombetts att utvärdera programmet ur ett tvärvetenskapligt perspektiv. Hans rapport följer i direkt anslutning till min. Utvärderingen som helhet genomfördes under 2003.

Faktaruta

Projektetid: 1 januari 1995 till 30 december 2000.

Projektansvarig: Hans Davidsson.

Huvudfinansiär: Riksbankens Jubileumsfond, Kulturvetenskapliga fonden. Så kallade matchningsmedel har utgått från Göteborgs universitet och Chalmers tekniska högskola.

Anslagsförvaltare: Göteborgs universitet.

Antalet sysselsatta inom projektet: 54, av vilka 44 i olika utsträckning har avlönats inom projektet.

Forskningsprogrammet – syfte och mål

Syftet med forskningsprogrammet var att vinna kunskap om hur samverkande faktorer format utvecklingen av orgeln och dess repertoar. Såväl specialstudier som mer övergripande framställningar förutskickades i projektbeskrivningen.

I förutsättningarna låg att orgeln kan betraktas som en tidsspegel; i orglarnas och orgelmusikens utveckling visar sig förändringar i estetiska ideal, i religiösa och filosofiska strömningar men också i ekonomiska förhållanden och tekniska innovationer. I programbeskrivningen slås fast att orgelforskning handlar om kultur i vid mening.

En grundpelare i forskningsprogrammet är integrationen mellan vetenskaplig och konstnärlig verksamhet samt det nära samarbetet med forskare med naturvetenskaplig kompetens (Chalmers tekniska högskola) och forskare med inriktning mot praktiskt instrumentbyggeri.

Programmet fördelar sig på fyra delprojekt:

1. Övergripande studier
2. Instrument
3. Musik och
4. Dokumentation.

Projektets organisation och struktur

Redan vid projektets start 1995 skapades ett *Göteborg Organ Art Center Newsletter* med det uttalade syftet att: "this Newsletter will be one of the important ways that we all continue to communicate with one another over the next months and years as the first 6 year project of GOArt, 'Changing processes in North European Organ Art 1600–1970' unfolds. Many of the ongoing research projects under GOArt's umbrella will be giving updates and sharing ideas here in the Newsletter". Det som här förutskickades kom att hållas hela projekttiden. Det senast utgivna *GOArt News*, som kom i mina händer gavs ut i maj år 2000. Utöver information och rapporter om GOArts olika projekt publicerades här regelbundet kalendarier och tidtabeller för olika delprojekt. Tillsammans med de i januari årligen hållna projektmötena med samtliga projektdeltagare förefaller denna planeringsinformation ha varit utomordentligt värdefull för projektets genomförande. Projektets organisation med avseende på ledning och koordination av själva forskningsverksamheten är föredömlig.

I citatet ovan framkommer också något som i vissa avseenden kan ses som ett problem: nämligen att mycket ryms under GOArts paraply. Det är inte alltid lätt att avgöra vad som skall hänföras till vad. Mycket pengar har satts in i parallellgående projekt. Det förefaller också som att vissa resultat vars forskning har bedrivits inom ett visst projekt fått sin största betydelse inom ett annat. Som ett exempel härpå ser jag de arbeten som gjorts vid Chalmers tekniska högskola inom ramen för här aktuellt projekt. De vunna erfarenheterna och resultaten har dock fått sin största betydelse när det gäller byggandet av forskningsorgeln i Örgryte nya kyrka, som jag uppfattar som ett eget projekt som pågått parallellt.

"Förändringsprojektets" struktur är därför inte alltid helt genomsläpplig i den meningen att man inte alltid ser var saker och ting börjar och slutar. I slutändan före-

faller ändå detta problem vara av kameral art. Totalresultatet är övertygande.

Med hänsyn till det ovan sagda blir det naturligt och ändamålsenligt i det följande att ibland tala om GOArt, ibland om projektet "Förändringsprocesser...".

Resultaten

Projektet har knutit till sig en hel rad av internationellt framstående forskare som i sig torde borga för en hög kvalitet. Detta antagande får stöd av de stickprovsundersökningar jag gjort och av det allmänna *passim*-umgänge jag haft med materialet i sin helhet.

Till de publikationer som jag sett närmare på hör översiktsverket *The Organ as a Mirror of its Time. North European Reflections, 1610–2000*, antologi 2002 med Kerala Snyder som redaktör. Denna bok måste betraktas som den förnämsta publikationen producerad inom projektet, och framstår som en mycket lyckad sammanfattning och syntes av forskningsprogrammets uppställda mål. Den är dessutom utgiven på det prestigefyllda förlaget Oxford University Press, och borde därmed bli synlig för en större internationell läsekrets.

Boken uppfattar jag som den första i sitt slag som med sådan bredd i perspektiveringen ger en enastående insikt i orgelns och orgelmusikens historia i Europa under de senaste 400 åren utan att förlora i fokus. Sex orglar i Nordtyskland och Norden har valts ut för att skildra detta skede:

- Esaias Compenius-orgeln i Danmark (byggd 1610)
- Arp Schnitger-orgeln i St. Jacobi-kyrkan i Hamburg (1693)
- Cahman-orgeln i Leufsta bruk (1728)
- Aristide Cavallé-Coll-orgeln i Jesuskyrkan i Köpenhamn (1890)
- Marcussen-orgeln i Oscarskyrkan i Stockholm (1949)
- Den nordtyska orgeln i Örgryte nya kyrka i Göteborg (2000)

Bokens centrala tes är "that organs have stories to tell about the times in which they were built that go far beyond the music that were played on them". Om detta blir man helt övertygad efter att ha läst boken som dessutom är musikaliskt illustrerad med en CD.

Varje orgel presenteras initialt mycket kortfattat supplerat med en uppställning över stämmor, manualer etc. Därefter följer ett antal fylliga avsnitt som sätter orgeln i sin vidaste kontext. För mig blev kapitlet om den franska orgeln i Köpenhamn en särskilt fascinerande läsning, en orgel vars främste tillskyndare var den legendariske kulturmecenaten och Carlsbergbryggaren Carl Jacobsen. För att illustrera hur kapitlet byggs upp väljer jag att återge rubrikerna i detta kapitel:

- "Exordium: The Cavallé-Coll organ in the Jesus Church, Copenhagen (1890)"
- "From beer to bricks to organ pipes: Carl Jacobsen and the Jesus Church"

- "Technology and the organ in the nineteenth Century"
- "Aristide Cavallé-Coll: Master of Master"
- "Walcker and Cavallé-Coll: A Franco-German Competition".

Mellan varje orgelkapitel finns ett interludium som ger betydelsefulla översikter över vissa teman, t.ex. "The Musical Cultures of Eighteenth-century Germany".

Förutom det lyckade helhetsgreppet för att skildra nordeuropeisk orgelhistoria bygger boken också i långa stycken på nyforskning, inte minst i arkivaliska källor. Icke desto mindre lyckas det redaktören och författarna att presentera en lättläst och avklarnad stil. Bokens betydelse för europeisk musikhistorieskrivning sträcker sig långt utanför den rena orgelforskningen. Den är mycket positivt recenserad i *Svensk tidskrift för musikkforskning* av den orgelkunnige prof. Arnfried Edler (Hannover). Jag instämmer gärna i slutklämman av hans recension:

Der Band macht deutlich, daß die entscheidenden Initiativen für die Entwicklung des Orgelbaus wenigen herausragenden Organisten, Orgelbauern und Mäzenen zu verdanken sind. Das Zusammenspiel dieser Persönlichkeiten in ihren unterschiedlichen Funktionen zu thematisieren und damit den gesellschaftlichen Stellenwert und die Aktualität der Orgel umfassend zu dokumentieren ist der Herausgeberin und den Autorinnen hervorragend gelungen.

Inom projektet har en rad doktorsavhandlingar arbetats fram. Till dem hör Joachim Walters digra framställning om 1800-talets registreringspraxis "*This Heaving Ocean of Tones*". *Nineteenth-Century Organ Registration Practice at St Marien, Lübeck* (2000).

Avhandlingen bygger på källmaterial som på grund av politiska omständigheter var otillgängligt fram till slutet av 1980-talet, då de återbördades till Lübeck. Genom sitt breda upplägg inom ett av orgelforskningen föga utforskat område – 1800-talets orgelspel och -praxis – präglas avhandlingen av en metodpluralism. För detta redogör författaren väl liksom han definierar termer och begrepp, samt redogör för källmaterialets beskaffenhet. Författaren är hela tiden observant på skillnaden mellan det generella och speciella. Hela framställningen är ordentligt dokumenterad i en fyllig fotnotsapparat. Med stor tillfredsställelse noterar man att alla citat – som i löpande text återges på engelska – återfinns i sin originalform i ett särskilt appendix. Litteraturlistan är föredömligt uppställd.

Ett viktigt huvudresultat i avhandlingen är att det orkestrala ideal som normalt förknippas med den s.k. nytyiska skolan förmodligen redan långt tidigare manifesterades hos organister som Jimmerthal och Lichtwark, särskilt när de gjorde transkriptioner av t.ex. Mozart- och Beethovensymfonier.

Till gruppen av fristående monografier hör Eva Helenius-Öbergs bok *Den gamla orgeln i Morlanda kyrka – ett stycke europeisk orgelhistoria* (2001). Se min recension i STM 2002.

Inom områden som rör spelpraxis finns flera publikationer som inte når upp till vetenskapliga kvaliteter, och som förmodligen heller inte har haft de anspråken.

Exempel härpå är *Organ Technique* av J. van Oortmerssen och *Bach Tempo Guide*. Den förra, vars inledande essä också är publicerad i *GOArt Research Reports* (vol. 2) är snarast att betrakta som en lärobok med tekniska övningar. Den senare är just en guide för tempoval i Bachs musik, utan några som helst vetenskapliga reflektioner. Den här typen av arbeten riktar sig i första hand till musiker.

En grupp av publikationer som jag tyvärr inte riktigt förmår att bedöma är alla dem som arbetats fram vid Chalmers tekniska högskola. Icke desto mindre vågar jag påstå att utan detta samarbete med Chalmers hade projektets resultat och betydelse varit betydligt mindre. Den forskning som bedrivits där har haft utomordentlig stor betydelse för bl.a. byggandet av forskningsorgeln i Örgryte nya kyrka, vidare för uppbyggnaden av den kompetens som rör orgeldokumentation och orgelrestaureringar.

I detta sammanhang skall också den relationella databas som arbetats fram inom projektet framhållas. Den består (2003) av:

- orgeldatabas (ca 2300 instrument) med teknisk och historisk information,
- arkivdatabas (ca 1000 arkivdokument) med skrivna dokument och bildokument,
- persondatabas (ca 1000 personer) med information om orgelbyggare, organister och andra personer som haft betydelse för orgelkonstens utveckling,
- klavikorddatabas (ca 200 instrument) med kortfattad allmän information.

Databasen är visserligen enbart en materialsamling men är ändå sammanställd och konstruerad för att tillgodose forskning av hög klass. Det vidare arbetet inriktas på fördjupning, sammankoppling och utveckling av existerande databaser.

Förmedling av forskningsprocesser och resultat – tredje uppgiften

Ett sätt att bedriva utvärderingsarbete är att gå till recensioner. En generell observation är att hittills mycket få av publikationerna blivit recenserade. Kontroller i Libris, RILM (som anger recensioner) och ISI Web of Science, som är ett index över citerad och i övrigt omnämnd litteratur, visar på att det i stort sett enbart är avhandlingarna som blivit recenserade, i regel av opponenter och publicerade i *Svensk tidskrift för musikkforskning*. Det som man med viss förvåning konstaterar är att projektet och dess publikationer inte i större grad uppmärksammats av de stora musikvetenskapliga tidskrifterna. I synnerhet i Danmark och Tyskland, länder som är direkt berörda av projektet.

Rapportserien *GOArt Research Reports* (enbart vol. 1 o 2) har endast uppmärksammats i den engelska tidskriften *Early Music* (maj 2001). Att antalet recensioner och anmälningar av projektets hela produktion är litet kan möjligen tyda på att projektet har haft svårt att nå ut i det musikvetenskapliga forskarsamhället. Inför fortsatt

arbete behöver i varje fall detta faktum observeras och tänkas igenom.

Stor efterfrågan har enligt uppgift de särdeles välgjorda och innehållsrika orgeldokumentationerna rönt, *GOArt Organ Documentation Reports*. I dessa finns allt av värde i en enskild orgel dokumenterat, inklusive dess historia. Inte minst imponerad blir man av ritningarna, allt från översikter till detaljer. Det är främst bland orgelbyggare som dessa har funnit sina läsare.

När det gäller tredje uppgiften tycks projektet ha lyckats bättre med denna än med den inomvetenskapliga förmedlingen. Projektet har väl lyckats med att uttrycka sina visioner och idéer, inte minst för anslagsgivare, som därmed också fått inblick i forskningsprocesser och resultat. Projektet måste också ha nått ut till en bredare allmänhet då GOArt som helhet med dess orgelbyggen förhållandevis ofta har uppmärksammats i media. Likaså har man på ett övertygande sätt framträtt och agerat i europeiska sammanhang. I det år 2000 inledda europeiska nätverksbygget kring det gemensamma arvet av historiska orglar spelar GOArt en central roll, vilket bl.a. tagit sig uttryck i att Göteborg och GOArt 2001 stod som värd för såväl det europeiska orgelsymposiet (EOS) som det årliga mötet med det europeiska orgelstadsnätverket ECHO (European Cities of Historical Organs). Tillsammans med Göteborgs universitet har GOArt ett huvudansvar för två EU-projekt: ORSEV – Orgeln som symbol för Europatanken (med deltagande från fem länder) och COLLAPSE (Corrosion of Lead and Lead-Tin Alloys of Organ Pipes in Europe), ett sexnationersprojekt kring korrosionsproblem i orgelpipor. På databasområdet deltar GOArt i internationellt samarbete inom ramen för IAOD (International Association of Organ Documentation) och ingick som partner i EU-projektet EOI (European Organ Index).

Starkt bidragande till framgångarna med tredje uppgiften anser jag att utgivningen av fonogram (CD) varit (ca 25–30). Flera av dessa är direkt knutna till särskilda (avhandlings-) projekt inom forskningsprogrammet "Förändringsprocesser...", medan andra kan betraktas som mer fristående utgåvor men som likväl anknyter till den forskning som bedrivits. En av projektets grundpelare – integrationen mellan vetenskaplig och konstnärlig verksamhet – är alltså både stadig och väl förankrad. Flera av fonogrammen har kommit ut på amerikanska skivbolag, och inte minst de fylliga konvoluttexterna ger utmärkt information om GOArt och den forskning som bedrivs där. Särskild uppmärksamhet kan forskningsorgeln i Örgryte nya kyrka sägas ha fått. Den har lockat flera utländska organister till Göteborg för inspelningar och orgeln har också uppmärksammats i bl.a. amerikanska orgeltidskrifter.

I detta sammanhang måste också "Göteborgs internationella orgelakademi" framhållas som arrangerats med GOArt som en av intressenterna vartannat år sedan 1994. Vid dessa drygt veckolånga orgelakademier anordnas workshops, föreläsningar, seminarier och paneldiskussioner liksom förstas konserter. Vid dessa orgelakademier har mycket av den forskning som bedrivits blivit presenterad. Inom denna ram arrangerades t.ex. 2002 ett symposium om Senromantisk uppförandepaxis på

orgel, ett tema som är en direkt fortsättning från projektet ”Förändringsprocesser...”.

Ett exempel på god populärvetenskap när den är som bäst utgör den lika elegant utformade som välskrivna boken *Orgelmästarnas hemligheter spåras: Visionen–vägen–målet. Om tillkomsten av Nordtyska barockorgeln i Örgryte Nya kyrka*. Denna bok är förutom den skildring som utlovas i långa stycken också en aptitlig presentation av huvuddragen i det arbete som bedrivits inom ”Förändringsprocesser...”

Projektets styrkor och svagheter

Projektets styrkor ligger främst på områdena orgeldokumentation, orgelbygge (hantverkskunnande, kunskap om material, akustik, luftflödessystem etc.), orgelrestaureringar och orgelvård. Här finns den främsta utvecklingspotentialen för framtiden. Samarbetet med Chalmers är här helt avgörande. Man kan här ana en internationell efterfrågan på forskningsanknutna orgelbyggen, restaureringar och instrumentdokumentationer. En särskild och mycket framgångsrik nisch är klavikordforskningen, även den inom fältet instrumentbygge. Projektet har också lett fram till förfinade dokumentationsmetoder som med rätta fått uppmärksamhet.

Projektet synes ha fått stor uppmärksamhet från personer inom orgelrestaurerings- och -byggjarbranschen, och i något mindre grad bland organister.

Till svagheter hör, i varje fall hittills, att projektet inte tycks ha fått något större genomslag inom det musikvetenskapliga forskarsamhället. Värderingsinstrument som recensions- och citeringsfrekvens antyder ett sådant förhållande. Vad detta beror på är svårt att säga. Tidens gång är en sådan faktor. Det kan ibland dröja länge innan en framstående forskning får sin berättigade uppmärksamhet.

Summary

The Research Project: “Changing Processes in North European Organ Art 1600–1970: Integrated Studies in Performance Practice and Instrument building”. An evaluation

This article is a short version of the evaluation that I carried out commissioned by the steering committee for GOArt (the Göteborg Organ Art Center) at Göteborg University. The assignment consisted of evaluating, from a musicological perspective, the research project “Changing Processes in North European Organ Art 1600–1970: Integrated Studies in Performance Practice and Instrument building” carried out by GOArt in the period between 1995 and 2000.

The project’s strengths lie first in the areas of organ documentation, organ build-

ding (handcraft knowledge, knowledge about materials, acoustics, airflow systems, etc.), organ restorations and organ conservation. Here we find the greatest potential for future development. The cooperation with Chalmers University of Technology was of crucial importance. A particular and very successful niche involves research into the clavichord, also within the realm of instrument building. The project appears to have generated a great deal of attention from people within organ restoration and organ building circles, and to a slightly lesser degree, among organists. Among its weaknesses it could be mentioned, that up until now at any rate, the project does not seem to have made a large impact within the musicological research community. The reason for this is difficult to say. One factor may be that not enough time has yet passed. It can sometimes take a great deal of time before prominent research receives the attention to which it is entitled.